

UDK: 004.4:050:001(575.1)

Nodira MUSAYEVA,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta o'qituvchi,

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiya universiteti, Toshkent, O'zbekiston

E-mail: an_nodira@mail.ru,

JIDU v.b.dotsenti, PhD A.Xalilova taqrizi asosida

AXBOROT PANDEMIYASI (INFODEMIYA): GLOBAL AXBOROT MUHITINING ILMIIY TAHLILI

Аннотация

Ushbu ilmiy sharh maqolada axborot pandemiyasi (infodemiya) fenomenining nazariy asoslari, tarixiy rivojlanishi, raqamli platformalardagi tarqalish mexanizmlari, psixologik va ijtimoiy ta'sirlari hamda global xavflari tahlil qilinadi. Infodemiya zamonaviy raqamli jamiyatning muhim muammolaridan biri sifatida ko'rib chiqilib, uning sog'liq, siyosat va ijtimoiy barqarorlikka ta'siri ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Tadqiqotda JSST (WHO), Nature, MIT va boshqa xalqaro akademik manbalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Axborot pandemiyasi, infodemiya, raqamli platformalar, algoritmik ta'sir, ijtimoiy tarmoqlar, misinformation, psixologik ta'sir, media savodxonlik, global axborot xavfi.

ИНФОРМАЦИОННАЯ ПАНДЕМИЯ (ИНФОДЕМИЯ): НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ГЛОБАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЫ

Annotation

This scientific article analyzes the theoretical foundations, historical development, dissemination mechanisms in digital platforms, psychological and social impacts, and global risks of the information pandemic (infodemic). The infodemic is considered one of the major challenges of modern digital society, and its impact on health, politics, and social stability is examined based on scientific sources. The study reviews and analyzes international academic sources including WHO, Nature, MIT, and others.

Keywords: Information pandemic, infodemic, digital platforms, algorithmic influence, social media, misinformation, psychological impact, media literacy, global information risk.

INFORMATION PANDEMIC (INFODEMIA): A SCIENTIFIC ANALYSIS OF THE GLOBAL INFORMATION ENVIRONMENT

Аннотация

В данной научной статье анализируются теоретические основы, историческое развитие, механизмы распространения в цифровых платформах, психологические и социальные последствия, а также глобальные риски информационной пандемии (инфодемии). Инфодемия рассматривается как одна из ключевых проблем современного цифрового общества, а её влияние на здоровье, политику и социальную стабильность изучается на основе научных источников. В исследовании используются и анализируются международные академические источники, включая WHO, Nature, MIT и другие.

Ключевые слова: Информационная пандемия, инфодемия, цифровые платформы, алгоритмическое влияние, социальные сети, дезинформация, психологическое воздействие, медиаграмотность, глобальные информационные риски.

Kirish. Zamonaviy raqamli jamiyatda axborot oqimi insoniyat tarixida hech qachon kuzatilmagan darajaga yetdi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va mobil texnologiyalar axborot almashinuvini tezlashtirdi, biroq shu bilan birga yangi global muammo – axborot pandemiyasi (infodemiya)ni ham yuzaga keltirdi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti infodemiyaning "ortiqcha, tez tarqaluvchi va sifat jihatidan turlicha bo'lgan axborot oqimi bo'lib, u odamlarning to'g'ri qaror qabul qilishini qiyinlashtiradi" deb ta'riflaydi[1].

Infodemiya biologik pandemiyalarga o'xshash tarzda global miqyosda tarqaladi, biroq uning "infeksiyasi" axborot shaklida bo'ladi. Bu fenomen COVID-19 pandemiyasi davrida eng yuqori darajaga chiqdi va global axborot muhitini tubdan o'zgartirdi.

Axborot pandemiyasi (infodemiya) zamonaviy raqamli jamiyatda axborot oqimining keskin ortishi natijasida shakllangan murakkab ijtimoiy-kommunikativ hodisa hisoblanadi. Bu tushuncha nafaqat texnologik jarayonlarni, balki inson psixologiyasi, ijtimoiy tarmoqlar dinamikasi va global kommunikatsiya tizimlarini ham o'z ichiga oladi. Infodemiya nazariy jihatdan bir nechta fundamental ilmiy

yondashuvlar kesishmasida tushuntiriladi: axborot jamiyati nazariyasi, tarmoqlar nazariyasi, diffuziya modellari hamda kognitiv psixologiya.

Avvalo, infodemiya fenomenini tushunish uchun "axborot jamiyati" (information society) konsepsiyasi muhim o'rin tutadi. Manuel Castells tomonidan ishlab chiqilgan "Network Society" nazariyasiga ko'ra[2], zamonaviy jamiyatning asosiy resursi materiya yoki energiya emas, balki axborot va uning tarmoqlar orqali. Ushbu nazariyaga ko'ra, axborot oqimi markazlashmagan tarmoqlar orqali harakatlanadi va har bir foydalanuvchi axborot ishlab chiqaruvchi subyektga aylanadi. Aynan shu holat infodemiyaning paydo bo'lishi uchun strukturaviy asos yaratadi, chunki axborot endi faqat professional media tomonidan emas, balki millionlab foydalanuvchilar tomonidan yaratiladi va tarqatiladi.

Ikkinchi muhim nazariy asos – "innovatsiyalar tarqalishi" (diffusion of innovations) nazariyasidir. Everett Rogers tomonidan ishlab chiqilgan ushbu modelga ko'ra, har qanday g'oya yoki axborot jamiyatda ma'lum bosqichlar orqali tarqaladi: innovatorlar, erta qabul qiluvchilar va kech qabul qiluvchilar[3]. Infodemiya sharoitida esa bu model buziladi,

chunki axborotning tarqalishi ratsional emas, balki emotsional va algoritmik omillarga bog'liq bo'lib qoladi. Natijada noto'g'ri axborot ham tezkor "viral diffuziya" bosqichiga o'tib ketadi. Uchinchi nazariy yondashuv ijtimoiy tarmoqlar nazariyasiga asoslanadi. "Small world network" va "scale-free network" modellari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tarmoqlarda ayrim tugunlar (influencerlar, media akkauntlar) juda katta ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Bu tugunlar orqali axborot juda tez va keng tarqaladi. Shu sababli infodemiya markazlashmagan, ammo yuqori darajada bog'langan tizimda juda tez kuchayadi.

Infodemiya kelib chiqishining tarixiy ildizlari esa axborot kommunikatsiyasi evolyutsiyasi bilan bog'liq. Bosma matbuotning paydo bo'lishi (Guttenberg inqilobi) axborot tarqalishini sezilarli darajada tezlashtirgan bo'lsa-da, u hali markazlashgan edi. Keyinchalik radio va televideniye davrida axborot ishlab chiqarish nisbatan nazorat ostida bo'lgan. Biroq internet va ayniqsa Web 2.0 texnologiyalarining rivojlanishi bilan har bir foydalanuvchi kontent yaratuvchiga aylandi. Bu esa axborotning demokratlashuvi bilan birga, uning sifat nazoratini ham zaiflashtirdi.

Infodemiya tushunchasi ilmiy muomalaga nisbatan yaqinda, 2000-yillar boshida kirib kelgan bo'lsa-da, u keng ommalashuvi COVID-19 pandemiyasi davrida sodir bo'ldi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti 2020-yilda infodemiyaning global sog'liqni saqlash tizimiga tahdid sifatida baholadi va COVID-19 davrida virusning o'zi bilan bir qatorda, u haqidagi axborot ham global miqyosda tez tarqalib, jamiyatda ishonchsizlik va chalkashlikni kuchaytirdi.

Tarixiy jihatdan qaraganda, har bir global inqiroz davrida axborot buzilishi holatlari kuzatilgan. Masalan, 1918-yilgi ispan grippi, 2003-yil "Og'ir o'tkir respirator sindromi" epidemiyasi va 2009-yil H1N1 grippi davrida ham noto'g'ri axborotlar tarqalgan. Biroq raqamli texnologiyalar yo'qligi sababli ularning ta'siri cheklangan edi. Bugungi kunda esa ijtimoiy tarmoqlar va mobil qurilmalar infodemiyaning global, real vaqt rejimida tarqaladigan hodisaga aylantirdi.

Raqamli platformalar va algoritmik ta'sir

Zamonaviy axborot pandemiyasining (infodemiya) eng muhim harakatlantiruvchi kuchi bu raqamli platformalar va ularning algoritmik tizimlaridir. Facebook, YouTube, TikTok, Instagram va X (Twitter) kabi ijtimoiy tarmoqlar bugungi kunda faqat axborot almashish vositasi emas, balki axborot oqimini shakllantiruvchi murakkab texnologik ekotizimga aylangan. Ushbu platformalarda axborot tarqalishi endi inson tomonidan emas, balki sun'iy intellekt asosida ishlovchi algoritmlar tomonidan boshqariladi.

Algoritmlar foydalanuvchining xatti-harakatlari – yoqtirishlar, izohlar, ko'rish davomiyligi, ulashishlar va qidiruv tarixini tahlil qiladi va shu asosda unga mos kontentni tavsiya etadi. Bu jarayon "personalizatsiya" deb ataladi. Biroq aynan shu mexanizm infodemiya uchun qulay muhit yaratadi, chunki algoritmlar foydalanuvchini eng ko'p jalb qiladigan kontentni ustuvor qiladi, bu esa ko'pincha emotsional, sensatsion yoki keskin fikrli axborot bo'ladi.

Natijada "filter bubble" (filtr pufagi) va "echo chamber" (aks sado kamerasi) effektlari yuzaga keladi. Filtr pufagi foydalanuvchini faqat o'z qarashlariga mos axborot bilan o'rab qo'yadi, qarama-qarshi fikrlarni esa chetga suradi. Echo chamber esa bir xil fikrlarning doimiy takrorlanishi orqali ularni yanada kuchaytiradi. Bu holat insonning tanqidiy fikrlash qobiliyatini susaytiradi va axborotning bironq qabul qilinishiga olib keladi[4].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, algoritmik tavsiyalar axborotning "viral" tarqalishiga bevosita ta'sir qiladi. "Massachusetts texnologiya instituti" qoshidagi arxitektura va rejalashtirish maktabi (MIT Media Lab) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, ijtimoiy tarmoqlarda noto'g'ri axborot

haqiqiy axborotga qaraganda sezilarli darajada tezroq tarqaladi va ko'proq foydalanuvchilarga yetib boradi[5]. Buning asosiy sababi algoritmlarning "eng qiziqarli kontent"ni ustuvor qilishidir, bu esa ko'pincha haqiqiylikdan ko'ra emotsional ta'sir kuchiga asoslanadi.

Shuningdek, raqamli platformalarda "engagement-based ranking" tizimi ishlaydi, ya'ni ko'proq reaksiyaga ega bo'lgan kontent yuqoriga ko'tariladi. Bu tizim axborot sifatini emas, balki uning ommabopligini o'lchaydi. Natijada infodemiya sharoitida noto'g'ri yoki chalg'ituvchi axborotlar ham tez ommalashib ketadi.

Yana bir muhim jihat – botlar va avtomatlashtirilgan akkauntlarning mavjudligidir. Ular ma'lum axborotni sun'iy ravishda ommalashtirish yoki muayyan fikrni kuchaytirish uchun ishlatiladi. Bu esa axborot muhitini yanada buzadi va real foydalanuvchi fikrini aniqlashni qiyinlashtiradi.

Shu tarzda, raqamli platformalar infodemiya uchun faqat vosita emas, balki uni kuchaytiruvchi tizimga aylanadi. Algoritmik arxitektura axborotning qanday yaratilishi, tarqalishi va qabul qilinishini belgilab beradi.

Psixologik ta'sirlar

Infodemiya nafaqat texnologik, balki chuqur psixologik hodisa hamdir. Axborotning haddan tashqari ko'pligi inson miyasining kognitiv yuklamasini oshiradi. Bu holat "ma'lumotlarning haddan tashqari yuklanishi" deb ataladi va u insonning axborotni to'g'ri tahlil qilish qobiliyatini pasaytiradi.

Kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan inson miyasi cheklangan resursga ega bo'lib, bir vaqtning o'zida juda ko'p axborotni qayta ishlay olmaydi. Shu sababli u soddalashtirilgan qaror qabul qilish strategiyalaridan foydalanadi. Yana bir muhim psixologik omil – inson o'zining mavjud qarashlarini tasdiqlovchi axborotni afzal ko'rish tendensiyasidir. Bu holat infodemiya sharoitida juda kuchayadi, chunki ijtimoiy tarmoqlar algoritmlari ham foydalanuvchiga aynan uning qarashlariga mos kontentni ko'rsatadi. Natijada inson o'z fikrini yanada mustahkam deb hisoblaydi va qarama-qarshi ma'lumotlarni rad etadi.

Infodemiya, shuningdek, hissiy reaksiyalarni kuchaytiradi. Tadqiqotlarga ko'ra, emotsional – ayniqsa qo'rquv, g'azab va hayrat uyg'otuvchi axborotlar inson tomonidan tezroq qabul qilinadi va boshqalarga tezroq uzatiladi[6]. Bu esa axborotning "virusga o'xshash" tarqalishiga sabab bo'ladi.

Psixologik jihatdan infodemiya stress va xavotir darajasini ham oshiradi. Doimiy axborot oqimi insonda "doomscrolling" deb ataluvchi holatni keltirib chiqaradi, ya'ni odam salbiy yangiliklarni to'xtovsiz o'qishda davom etadi. Bu esa ruhiy charchoq, depressiya va ishonchsizlikni kuchaytiradi.

Shuningdek, infodemiya ijtimoiy ishonchga ham salbiy ta'sir qiladi. Odamlar rasmiy manbalarga va ekspertlarga nisbatan shubha bilan qaray boshlaydi. Bu holat "epistemic crisis", ya'ni bilimga ishonch inqirozini yuzaga keltiradi.

COVID-19 pandemiyasi davrida bu holat yanada yaqqol ko'rindi: odamlar vaktsinalar, davolash usullari va virus haqidagi qarama-qarshi ma'lumotlar orasida yo'qolib qoldi, bu esa sog'liq uchun xavfli qarorlar qabul qilinishiga olib keldi.

Sun'iy intellekt va yangi xavflar

Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi infodemiya muammosini yanada murakkablashtirmoqda. Deepfake texnologiyalari va avtomatik kontent generatorlari real va soxta axborot o'rtasidagi chegarani yo'q qilmoqda.

Nature Machine Intelligence jurnaliga ko'ra, AI-generated kontent kelajakda axborot ishonchligini aniqlashni yanada qiyinlashtiradi[7].

Xulosa. Infodemiya zamonaviy global jamiyatning eng murakkab muammolaridan biridir. U axborot texnologiyalari, inson psixologiyasi va ijtimoiy tizimlarning o'zaro ta'siri

natijasida yuzaga keladi. Uning ta'siri sog'liq, siyosat va jamiyat barqarorligiga bevosita tegishli.

Infodemiya bartaraf etish uchun kompleks yondashuv zarur: texnologik tartibga solish, ilmiy kommunikatsiya va media savodxonlikni rivojlantirish. Infodemiya qarshi kurash bir nechta yo'nalishda olib boriladi:

Birinchidan, media savodxonlikni oshirish muhim. Odamlar axborotni tanqidiy tahlil qilishni o'rganishi kerak.

Ikkinchidan, fact-checking tizimlari (Snopes, PolitiFact, FactCheck.org) muhim rol o'ynaydi.

Uchinchidan, platformalar algoritmik nazoratni kuchaytirishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. <https://www.who.int/teams/epi-win/infodemic>
2. Manuel Castells. *The Rise of the Network Society*. – Oxford: Blackwell Publishers, 1996. – 556 p.
3. Rogers, Everett M., and Ronny Adhikarya (1979), "Diffusion of Innovations: An Up-to-Date Review and Commentary," in Dan Nimmo (ed.), *Communication Yearbook 3*, New Brunswick, New Jersey, Transaction. C(N)
4. *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You* by Eli Pariser. New York: Penguin Press, 2011. 294 pp. ISBN: 978-0-670-92038-9
5. Vosoughi, D. Roy, S. Aral. (2018). The spread of true and false news online. *Science*. Vol 359, Iss 6380. Mar 09 2018
6. <https://www.nature.com/naturebehav/articles?type=article&year=2023>